

KÜÜBID EESTI RAHVA MUUSEUMI KOGUDES

Vaike Reemann

Eesti Rahva Muuseumi kogudes paiknevatest karpidest ja küüpidest ülevaadet koostama asudes jõudsin peagi veendumusele, et pean teemat kitsendama, sest mitmete erinevat tüüpi mahutite materjalide, tehnikate, kaunistuste ning otstarbe võrdlev esitamine osutus arvatust märksa mahukamaks. Juba üksnes *karpide, kastide, laegaste, vakkade, tooside, nappade, küüptide* jne nimetuste virvarr nõuaks pikka ja põhjalikku selgitamist.

Küübid valisin selles artiklis käsitlemiseks kolmel põhjusel. Esiteks üllatas mind asjaolu, et enamik noorematest kolleegidest polnud küüpidest kuulnudki. Põhjus peitub siin ilmselt selles, et viimasel paarikümnel aastal on nii etnoloogia uurimissuundades ja -meetodites kui ka vastava eriala üliõpilaste ettevalmistamisel kõrgkoolides toimunud olulised muutused inimkesksema etnoloogia suunas. 20. sajandil silmapaistvate tulemusteni jõudnud ajaloolis-tüpoloogilist esemeuurimust on seejuures hakatud pidama iganenuks ning materiaalse kultuuriga tegelemine on muutunud üpris ebapopulaarseks. Kõigiti positiivsete taotluste õhinas on aga teadmistes kaotsi läinud ka väärtuslikku. Üht väikest lünka loodangi käesoleva kirjatükiga korvata. Teiseks on küüptide hulgas võrreldes muude esemeliikidega suhteliselt kõige enam rariteete – seega eriliselt väärtuslikuks tunnistatud esemeid (122 esemest kaheksa). Kolmandaks on plaanisoleva näituse „Karbid ja küübid – kiri, muster, ornament” kõige huvitavamad ja intrigeerivamad näited esmapilgul arusaamatute tekstidega ja kummaliste mustritega küübid (foto 1).

Alustuseks tuleb kahjutundega nentida, et trükisõnas on küübid seni vaid üsna tagasihoidlikku tähelepanu pälvinud. Esemekirjeldusena esineb „küüp” Ilmari Mannineni *Etnograafilises sõnastikus* (1925: 22), *Eesti rahvakultuuri leksikonis* (2000: 122) ja Arvi Ränga koostatud *Eesti etnograafia sõnaraamatus* (1995: 93). Muudes teat-

Foto 1. Saehambulise täkkekirjaga küüp aastast 1822. Kasepuu, mõõdud 18,5 × 6,5 × 6,5 cm. A 446: 1278 päritolu teadmata. All küübi otsavaated.

mikes nagu *Esivanemate varandus*, Eesti entsüklopeediad ja paraku ka põhjalikus ülevaate teoses *Eesti rahvakultuur* ning Ants Viirese monograafias *Eesti rahvapärane puutööndus* pole neid nimetatudki. ERMi käsikirjaliste tööde hulgas on aga Mary Markuse 1938. aastal koostatud proseminaritöö „Küüp”, kus on tolleks ajaks muuseumi kogudesse vastu võetud esemeid („58 eksemplari” – Markus 1938: 20, 29) ja vastava küsimustiku põhjal arhiivi laekunud andmeid (nii

KV kui ka EA) ajaloolis-tüpoloogilisest meetodist lähtuvalt päris suure põhjalikkusega käsitletud.

Käesolevas artiklis on lisaks kasinale kirjasõnale ja peakataloogi esemelegendidele kasutatud ERMis leiduvaid käsikirjalisi arhiivimaterjale – eelkõige korrespondentide vastuseid 1925. aastal väljaantud küsimuskavale *Mõnede etnograafiliste nähtuste maateaduslik levinemine*.¹

Eelpool loetletud mahutite hulgast on küübid oma konstruktsiooni tõttu kõige lihtsamini eristatavad: **küüp on lükandkaanega karp**. Kooliga seoses oleme harjunud sarnaseid esemeid nimetama „pinaliks”. Rõhutagem siis alustuseks, et kaane ehitus ongi selle esemetüübi puhul määravaks tunnuseks.

NIMETUS JA LEVIK

F. J. Wiedemanni sõnaraamatu järgi on nimetus *küüp*, *Kästchen mit einem Einschiebedeckel* kasutusel saartel ja Läänemaal (1973: 436); *Väikese murdesõnastiku* järgi *küüp* 'karp' Karja, Põide, Muhu, Emmaste, Reigi ja Pühalepa kihelkonnas (1982: 386). Pole teada, millal ja mis asjaoludel sugenes nimetatud piirkondades põliste mahutininimetuste *karp* ja *vakk* (Viires 2006: 124) kõrvale laensõna kesk-alamsaksa keelest. Igatahes ei kodunenud see koos uut tüüpi esemega, sest saksa keeles tähendab *Küpe* suurt puust anum, mida kasutatakse eelkõige värvimisnõuna: *Küpe – früher in der Farberei verwendeter Holzbottisch* 'varem värvimisel kasutatud puust tõrs' (*Duden...* 1996: 912); *Küpe, ein gösseres Gefäß besonders in der Färberei das grosse kesselartige Gefäß, in dem die Zeuge gefärbt werden* 'suurem anum, eriti värvimisel kasutatud suur katlataoline nõu, milles värvitakse esemeid' (Meyers 1908: 826).²

ERMi kogude 122 vaatlusalusest esemest kannab 88 nimetust „küüp” (enamasti koos otstarbele viitava laiendiga, näiteks *küünla-küüp*), viisteist „karp”, seitse „kast” või „kastike”, kaheksa „krihvlili-

¹ Selle küsimustiku 19. küsimus (lk 6) on: „**Küüp**. (Krihvlkarbi taoline, lükandkaanega karp). Milleks on tarvitatud (tarvitatakse)?”

² Sõnal on nii eesti kui saksa keeles teinegi tähendus. Küüpvärvained või kahjavärvained on valgus- ja pesukindlad vees lahustumatud värvained, mida on võimalik värvitavale materjalile kanda ainult leukoühenditena. Tähtsamad küüpvärvained on indigo, antrakinoon jt. Kasutatakse riide ja lõnga värvimiseks ja trükkimiseks.

toos” või „pinal”³, kaks „toos” või „prillitoos”, kaks „laegas”, kõige suuremat hiigelküüpi on algselt nimetatud *küünlapaliks*. Eesti Rahva Muuseumi kogudesse praeguste nõuete kohaselt vastuvõetud esemetel on peakataloogis esimesel kohal kirjakeelne ja seejärel murdeline või annetaja öeldud nimetus. „Küüp” on sageli kirjas ainsa nimetusena – lühike ja mugav, väljendamiseks vastavat konstruktsioonilist eripära. Nii on aga paikkondlikust sõnakasutusest kujunenud esemeliigi üldnimetus. Käesolevas artiklis on kohalikust kõnepruugist kirjapandu selguse mõttes esitatud kursiivis.

Peakataloogi kohamääratlustest selgub, et lükandkaanega mahutite leviala on märksa laiem nimetuse „küüp” omast, ulatudes sügavale Mandri-Eestisse kuni Petserini välja. Kõige rohkem küüpe on pärit Hiiumaalt: eri aegadel on muuseumisse vastu võetud kuusteist eset Emmastest (foto 2), neli Pühalepast, neli Käinast, üks Reigist. Ferdinand Linnuse (Leinbock) kirjeldus 1925. aasta suve välitöödelt iseloomustab värvikalt selle rohkuse tagamaid: *Eriliselt armastatud on Hiius olnud ühest puust väljaraiutud küübid, lükandkaanega. Neid on tehtud mitmes suuruses ja mitmeks otstarbeks. Suurimad on ehk rätiku küübid, neile järgnevad küünla küübid, siis habemeküübid (habemenoa, vahupintsi, j.m. jaoks), paiga küübid (saapatikkude ehk naade nagade hoidmiseks). Praegu küüpe tarvitatakse vähe. Nende asemele on astunud kastid, karbid jm. Endisel ajal on neid tarvitatud väga palju, nii et igas peres võib näha vanu küüpe vedelemas, laste käes mängida jne.* (EA 9: 505)

Küüpe on ERMi kogudesse jõudnud ohtralt teisteltki saartelt: Saaremaa kihelkondadest neliteist (Karjast neli, Jämajast kolm, Ansekülast kolm, Valjalast kaks, Mustjalast üks, Kihelkonnalt üks), Muhust kolm, Kihnust kolm, Ruhnust kaks, Osmussaarelt kaks ja Pakriilt üks. Mandri-Eesti kihelkondadest on neid kõige enam Kullamaalt – viis, mujalt enamasti vaid üks.

Kahjuks peab märkima, et väga suur hulk küüpe, 20 eset 122st on ilma andmeteta ja päritolukoha asemel on kirjas „teadmata” või lihtsalt küsimärk. Seetõttu oleks levikukaardi esitamine pigem eksitav kui ülevaatlikkust lisav. Andmete hulk ja täpsus tulenevad suu-

³ Kuigi hilisemad pinalid sobivad kasutuselt eelkõige kooli konteksti, sarnanevad nad ehituselt küüpidel ja käsitletava esemeliigi hulka on arvatud nii rustikaalsed kui ka vabrikupinalid.

Foto 2. Kaks väga sarnast ühest puust õnnestatud küüpi. Vasakul 5310ab Emmaste. Kuusk, mõõdud $11 \times 8 \times 5,5$ cm. Kaanel täkkeornamendi triibud ja sõrmelohk, külgedel täkkekirjas kaldristid, põhja all nimed ja peremärk. Paremal A 446: 1279 päritolu teadmata. Lehtpuu, mõõdud $13,5 \times 8 \times 4$ cm.

resti eseme koguja professionaalsusest ja eelistustest. Eesti Rahva Muuseumis pöörati juba alates algusaastate suurskogumistest vanavara kogujate ettevalmistamisele suurt tähelepanu ja tänu dr Ilmari Mannineni eestvedamisele saavutati 1920. aastatel kogumistöö metoodikas silmapaistvalt kõrge teaduslik tase. Väljastpoolt ERMi saadud kollektsioonide etnograafilist laadi teave on aga sageli napp või puudulik. Nende kogude moodustamisel on valdavalt domineerinud rahvakunsti esteetiline aspekt ja muuseumi on jõudnud lihtsalt hulk kunstiliselt kauneid esemeid. Hilisemat andmete kaotaminekut on põhjustanud eelkõige Teine maailmasõda ja kolimised.⁴

⁴ Enamik päritoluandmeteta küüpe on kolmest suurest kogust. Neist A 426: 1–4242 on Eesti Kunstimuuseumi poolt 1936. aastal Eesti Rahva Muuseumi deponeeritud kogu etnograafilisi asju, mis kataloogiti aastatel 1936–37. Kogu A 446: 1–1524 moodustavad haridusministeeriumi poolt 1937. aastal Eesti Rahva Muuseumi deponeeritud ajaloolase A. Põrga esemed, mis kataloogiti 1939. aastal. Kogu A 509: 1–7256 on Riikliku Kunstimuuseumi poolt Riiklikule Etnograafiamuuseumile 1941. aastal üle antud kogu etnograafilisi esemeid, millest suurem osa kataloogiti pärast sõda kuni 1959. aastani. Tolleaegsete muuseumitöötajate kõnepruugis

VALMISTAMINE JA MATERJAL

Valdav enamik küüpe on ühest puust õõnestatud pikliku kerega. Õõnestamine on iidne tehnika ja väiksemate ummiknõude valmistamiseks vajalikud tööriistad nagu noad, peitlid, lusikanoad ja voolmed on Eesti alal kasutusel olnud juba meie ajaarvamise I aastatuhande algupoolel (Viires 2006: 33, 38, 40, 74). Tööriistade olemasolu ja tehnika valdamine on aga teatavat tüüpi esemete tegemise peamised eeldused. Seega võib olla kindel, et küüpide ajalugu ulatub märksa kaugemasse aega kui ERMi kogudes vanima, 1784. aastasse dateeritud Emmaste küübi lugu. Legendi järgi olevat see *habemenoaküüp* (A 426: 3331 Emmaste, mõõdud $26,2 \times 10 \times 7,5$ cm) „mõisas tööl olles salaja jõe silla all tehtud”. Selle eseme lihtne karbi moodi kere on välja õõnestatud lehtpuust ja hiljem üle tõrvatud. Ühel küljel on kiri 1784, põhja all 122, kaunistused puuduvad. Kaas on kahjuks kaduma läinud.

Lauakestest kokku tapitud või naelutatud kerega küüpe on kaheksa: huvitava ornamendiga Halliste naelakast, mille nimetus on vahest hilisema kasutusega seotud (1656ab Halliste); küüp, mille tapid justkui täiendaksid ornamentide (foto 3); Muhust pärit „puust kastike” aastast 1834 (8124ab); Jõelähtmelt pärit naelutatud karp, mis näib vana ja kaunistatud kaane all mannetu ja hilisem (4676ab); väike korrektne jalakast küübike, mida on paremaks tihendamiseks liimitudki (A 592: 119 Rõngu), ning mõned tapitud kastid ja pinalid.

Kaane ehitus on väga lihtne – enamasti rikkalikult kaunistatud õhuke lauake (foto 4) lükatakse soonde, mis on vestetud küübi kere kolme külje ülaäärde. Neljas külg, kust kaas sisse pistetakse, on teisest pisut madalam. „Lükandkaas liikus soones, mis tehti väikese erilise hõõvliga,” kirjutab Mary Markus, viidates arhiivis leiduvatele teadetele, mis pärinevad enamasti 1925.–26. aastast (1938: 4). Kuna spetsiaalsed hõõvliid jäid veel 19. sajandi lõpuski, mil küüpe enam eriti ei valmistatud, vaid käsitöömeistrite töövahenditeks, on põhjust arvata, et soone õõnestamisel kasutati pigem uurdenuga, uurdepeitlit ja lihtsalt nuga. Nende tööriistadega pääses ka väiksemate

oli väljend „segaste selgitamine”, mida kasutati kolimiste käigus etiketid kaotanud esemete vaevalse tuvastamine ja kirjeldamise kohta.

Foto 3. Lauakestest küübi külgvaated. Tapid oskuslikult täkkekirjaga sobitatud. Haab, mõõdud $12,5 \times 9,5 \times 9$ cm. Kaas kaduma läinud. A 446: 1282 päritolu teadmata.

Foto 4. *Küüpi kaan* rikkaliku täkkeornamendiga ja kolme sõrmelohuga. Lehtpuu, mõõdud $15 \times 7,6 \times 1,2$ cm. 5551 Emmaste.

ummikute nurkadele mugavamalt ligi. Võimalik, et soon lõigati või puhastati uurdesae ehk uurderaua abil, sest need olid koduste käsitööriistadena märksa varem tuntud kui soonehõõvlid (Viires 2006: 58, 68). Küüpide kaaned, mis pidid tihedalt sulguma, on lahendatud kahel viisil: enamasti on suhteliselt otsaserva lähedale vestetud sõrmelohk või sõrmelohud, kaheteistkümnemele esemele on aga jäetud pikendus või „saba” (vt foto 8). Mõlemad variandid on mõeldud hõlbustamiseks kaane väljatõmbamist eriti neil puhkudel, kui küüp on niiskusest tursunud.

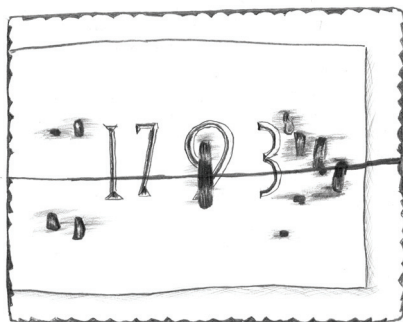
Ainulaadse ehitusega on väike, peaaegu kuubikujuline ehtekarp Noarootsist, millel on liigutatavad nii lükandkaas kui põhi. Ka proportsiooni poolest eristub see teiste hulgast (foto 5). Eriline on ka

Foto 5. *Ehete karp*. Lehtpuu, mõõdud $7,3 \times 5,5 \times 7$ cm. A 563: 918ab Noarootsi.

Foto 6. Rahakast. Kuusk, mõõdud $12 \times 9,4 \times 6,5$ cm. Tarvitatud kirikus ja kodus. Teinud põllutöölaine Mats Viil Pulli k. Pulli talus. A 426: 1403ab Jaani.

Joonis 1. Kaane sisekülg. Joonis Urmas Tuberg.

üks rahakarp ehk *rahakast*, mis on ainus metallist obaduse ja aasaga ning metalltugevdusega tõesti kastikest meenutav küüp (foto 6, joonis 1).

Peamised puuliigid, millest küüpe tehti, on kuusk, mänd, kask ja lepp. Mõnedel eksemplaridel on kere okaspuust ja kaas lehtpuust või vastupidi. Üldiselt on lõikekirjade ja eriti täkkeornamendi nikerdamisel eelistatud lehtpuud, kuid küüvide hulgas on ka erandeid. Näiteks rikkalike täkkekirjade, teksti ja dateeringuga küüp A 446: 1280ab on just okaspuust. Kasutamist on leidnud ka mõned huvitavamad materjalid: ühe Muhust pärit prillitoosi kere on kasepahast, kaas maarjakasest (A 402: 52ab), üks hiline lükandkaanega karbike on jalakast ja mõningatel puhkudel tundub, et tegemist on pärna- või haavapuuga. Kuna vana ja tumenenud lehtpuu identifitseerimine on küllaltki problemaatiline, ei saa aga tihti puuliiki täpselt määrata. On

Foto 7. Punase peitsilaadse värviga võõbatud ja täkkeornamendiga kaunistatud küüp. Kere kasest, kaas kuusest, mõõdud $9 \times 7 \times 4,5$ cm. A 695: 83ab Emmaste.

võimalik, et toorelt töötlemiseks sobis enamik kohalikest pehmema-
test puuliikidest.

Suur osa eesti puunõudest on viimistluseta ehk naturaalsest puidust. Ka küübid pole erand – valdava enamiku puhul on vaid aeg ja kasutamine puitu vähem või rohkem tumendanud. Umbes kümme-
kond mustjat värvi küüpi, mis kõik on saartelt pärit, on aga ilmselt tõrvatud. Kuigi esemelegendides ja arhiivimaterjalides sellekohased teated puuduvad, toetab seda oletust asjaolu, et Saaremaal on õõnes-
tatud künasid tõrvamisega lõhkikuivamise või pakatamise vastu kaitstud (Viires 2006: 85).

Foto 8. Musta katevärviga küüp aastast 1857, käepidemeks „saba”. Kere lepast, kaas tammest, mõõdud $22 \times 6,8 \times 5$ cm. A 426: 3994ab päritolu teadmata.

Värvitud või lakitud pinnaga esemeid on üksteist. Näiteks kahte nii vormi, kaunistuste kui ka viimistluse poolest väga sarnast küüpi (A 695: 83 Emmaste, foto 7 ja A 426: 3928 päritolu teadmata) on võõbatud punaka peitsilaadse värviga, mille eriline toon laseb arvata, et suure tõenäosusega on mõlemad esemed ühest paigast või lausa ühe meistri töö. Üks Jämajast pärit roheline (A 290: 101) ja üks must küüp (A 426: 3994 päritolu teadmata, foto 8) on üsna paksu kihi kattevärviga saanud ilmselt hiljem, mitte tegemise käigus. 1964. aastal Vaivaras tehtud kummaline prillikarp on legendi järgi värvitud halli rauavärviga, kaane reljeefne naisefiguur olevat aga munavärvimise lakkidega koloreeritud. Lakitud on ka mõned hilisemad pinalid ja Rahvakunstimeistrite Koondises UKU valmistatud esemed.

OTSTARVE

ERMi kogudes olevaid erinevaid lükandkaanega karpe ja karbikesi vaadeldes jääb mulje, et tegemist on mõnusalt käsitsetavate pannaipakadega, millesse kõiksugu asju käest hoiule saaks panna. Vastavalt otstarbele näikse varieeruvat ka eseme suurus ja kuju (foto 9).

Foto 9. Suur küüp aastast 1832. Kuusk, mõõdud 26,2 × 14,8 × 10 cm. Valmistanud Kaigutsi küla Nuudi talu peremehe Siim Vitsiku isa vend Simeon Vitsik. A 716: 277ab Käina. Väike *krihvlikarp* krihvliga. Kask, mõõdud 7 × 2,5 × 2,8 cm. A 618: 27abc Kullamaa.

Saaremaalt Kärlast 1925. aastal saadetud vastuses kinnitatakse: *Ei tunta „küüp” vaid karp. Sarnast karpi tarvitatakse raha hoidmiseks, naasklite all, naelte, rasva, küünalde ja muude vähemate asjade all. Suurus vajadust mööda. Suuremad lauast, vähemad umbsest puust.* (KV 2: 513) ERMi peakataloogi ja käsikirjalises arhiivis leiduvate teadete põhjal võib küübi traditsioonilisi, valdavalt küll 19. sajandit puudutavaid kasutuseelistusi üldistada järgmiselt:

1. Eestis on küüpe tarvitatud eelkõige küünalde säilitamiseks ja teekonnale kaasavõtmiseks. Veel 19. sajandi teisel poolel kasutati rasvaküünlaid, mida enamasti valmistati lambarasvast. Enne pidanud need aga nii hiirte kui kasside eest hoolikalt kaitstuna aastajagu seisma (KV 4: 1276 Kuusalu). Hoiukohana tarvitatud säilitusküübid, mida mõnel pool ka küünlakastideks nimetati, on tavaliselt olnud mahukamad kui reisiküübid. *Küünlakasti on tarvitatud kodus valmistatud küünalde hoidmiseks. Mõnes talus tehakse veel praegu (1925. a.) kodus küünlaid. Küünlakast on nii suur, et mahutab eneses üle saja küünla.*” (KV 3: 995 Kullamaa) Muuseumis olev suurim küünlakast on ümarast kuusepalgi jupist õonestatud „hiigelküüp”

Foto 10. Kaks plekiga ääristatud küünlapesaga küünlakarpi. Taga 17374 Kullamaa. *Teelkämisel küünalde kaasaviimiseks.* Tegi Kotlep Tulmin 19. sajandi keskpaiku. Lehtpuu, mõõdud 26,6 × 7 × 4,5 cm. Ees A 490: 99ab Jämaja. Põhja all 1892 ja Hansu-Tooma talu õuemärk. Kere lehtpuust, kaas okaspuust, mõõdud 20,3 × 4,5 × 3,8 cm.

ehk *küünlapali*, mille kasutuse kohta on lisatud: *küünalde hoidmiseks, kaitseks rottide eest, eriti paksuseinaline* (A 799: 166 Karuse, pikkus 50 cm, ümbermõõt 108 cm).

... *kaasavõetavasse [küüpi mahtus] aga vaid paar pikka ja mõni pooleks lõigatud jupp* (EA 6: 397 Harju-Jaani). Pärnu-Jaagupist saadatud vastuses on kasutamise täpne kirjeldus: „*Küüpi tarvitatud vooris ja muud pikka teed käies küünalde hoiu kohaks. Teel öömajja jäädes võetud küübist küünal, pistetud küübi teisel pool otsas olevasse plekiga kaetud õõnsusesse ja võetud siis einet.* (KV 3: 396) (foto 10). Kuusalust teatati: *Krihvlikarbi taolisi küünlakarpe on tarvitatud küünalde hoidmiseks. Sarnased karbid võeti maale kaasa kui mindi silku müüma – et oleks öömajal valgus omast käest.* (KV 4: 1415) *Küüpi hoitud teepeal kaera kotis* (KV 4: 192 Järva-Madise), ... *kanti saapa sääres* (KV 3: 1437 Pöide). *Küünlaküüpide järele kadus vajadus kui hakati kasutama õli* (KV 4: 1351 Kuusalu). Petrooleumlamp, rahvasuus ka õlilamp hakkas Eesti külades levima 1860. aastail (*Eesti rahvakultuuri leksikon*. 2000: 126).

2. Habemenoa või habemeajamisriistade hoidmiseks mõeldud küübid on kujult üsna erinevad. *Habemenoaküübina* olevat tarvitatud eelpoolkirjeldatud ERMi vanimat Emmastest pärit tagasihoidlikku musta värvi karpi. Märksa paremini vastab sellele funktsioonile aga ilma andmeteta küüp (A 426: 3754abc) (foto 11), mille nagade külge on naelutatud noa teritamiseks mõeldud nahariba ja mille otstarvet kinnitab karbis peituv habemenuga. Küsimused, kas küübi külje sisse lõigatud arv 1847 tähistab tegemisaastat ja kas kõrvalolev „ISAK” oli ühe Eestimaa paiga habemeajaja nimi, jäävadki vastuseta.

Foto 11. Habemenoaga küüp aastast 1847. A 426: 3754abc päritolu teadmata.

3. Peakatete (rätid, tanud, mütsid) ja nende juurde käivate lisan-dite (palmikud, paelad, pitsid) hoidmiseks on küübid samuti väga edukalt sobinud. *Küüpides hoiti rohtusid, juuri, prillisid, rätikuid, põllesid*, on loetletud Emmastest saadetud vastuses (KV 2: 690). Mary Markuse nii arhiivimaterjalide kui ka esemekogude põhjal koostatud levikukaardilt võib aga näha, et nn rätiküüpe on kasutatud laialdasel alal Hiiumaast kuni Setumaani välja (1938: 30).

Foto 12. *Kingsepa raadi karp. Hoiti sees kingsepa riistu, harjaseid, traati, pigi "tüma".* Lehtpuu, üle tõrvatud, mõõdud 24,5 × 10,5 × 3,8 cm. Ümara kere ja metallist tugevdusvitsaga, põhjas on veel õmblusniidi pigitamisest üksikud piisad säilinud. A 490: 79ab Mustjala.

4. Küübid on olnud panipaigad väga erinevatele asjadele – raha, paberid, ehted, vardad, nõelad ja muud käsitööriistad (foto 12), uid, viilid, naelad. Üks kummaline teade on 1926. aastal kirja pandud Tori kihelkonnast: *Sarnast nimetust [küüp] ei tea. Oma lapsepõlves, 40 aastat tagasi nägin karbitaolist lükand kaanega moldi, mille sees hoiti soolatud, lõhki lõhutud angerjaid.* (KV 3: 566) Sagedased on aga sarnast laadi loetelud nagu Käina oma: *Küüp küünalde, seebi, sukkade, põlled, raha, ehteasjade (sõlugesed, preesid) ja muude väikeste asjade hoidmiseks.* (KV 3: 777)

5. Prilliküübid või prillitoosid. *Küüpi tarvitatakse praegugi. Te-mas hoitakse prille (vanad inimesed kutsuvad silmaklaasid) jm. Ka täidab tema paljudel kooliõpilastel pinali aset, teatatakse 1925. aastal Reigist (KV 2: 1409).* Prilliküüp on kui üleminek moodsasse

Foto 13. Prillikarp. Must lepp, värvitud munalakiga, mõõdud $16 \times 6 \times 4$ cm. Tegi Paul Tapan (snd 1907) 1964. aastal Repniku külas. A 601: 7ab Vaivara.

aega – eriti kui vaadelda muuseumi kogus olevat pentsikut lükandkaanega prillikarpi päevitusriietes naisefiguuriga (foto 13).

6. Krihvlüküübid ja pinalid. Eelpool esitatud ERMi küsimuskavas aastast 1925 peeti küübi tähenduse selgitamisel võrdlust krihvlükarbiga kõige paremaks ja pinali nimetust veel ei kasutatud. Täna on asjad muutunud niivõrd, et küübi võrdlemine pinaligagi tekitaks pigem segadust, kui looks selgemat kujutluspilti.

Siiski kohtame ka tänapäevaste mahutite hulgas ohtrasti erinevast materjalist lükandkaanega karpe, sest sellist laadi lihtsa ehitusega, tihedalt suletavad karbid on otstarbekad. ERMi kogudesse on neist pääsenud vaid neli vanast traditsioonist inspireeritud küüpi Rahvakunstimeistrite Koondise UKU toodangu hulgast kui nõukogudeaegsed rahvuslike suveniiride näidised (foto 14).

Foto 14. Küüp. UKU toode. Saarelaudadest, tapitud, lakitud, mõõdud $15 \times 4,2 \times 4$ cm. A 851: 907ab.

KIRJAD JA MISTRID

Eesti rahvakunsti iseloomustab eriline tarvidus „kirjutada”. Nimetuste „muster” või „ornament” asemel on eestlased sajandite vältel kasutanud oma sõna „kiri”. Märkidest ja sümbolitest koosnevate kirjade loomist, olgu kududes, tikkides või nikerdades, nimetati kirjutamiseks. Koolihariduse levides sai paljudest uutest tähemärkidest moodustatav kiri võimust iidsete sümbolite üle, nende tähendus muutus ja ununes.

Erinevad lõiketehnikad on küüpide kirjamisel ja kaunistamisel peaaegu ainuvaldavad. Tööriistadena on selleks otstarbeks kasutatud nuga ja erinevaid peitleid. Nende käsitseja püsivusest ja meelikkusest sõltus ornamendi ja nimede ning arvude lõikamise kindlus või konarlikkus ning täkkekirjade fantaasierikkus. Teisi kaunistusvõtteid esineb harva: vaid kaks küüpi on kaunistatud tagasihoidliku põletuskirjaga (A 446: 1446 päritolu teadmata ja A 743: 94 Emmaste, foto 15), ühel Muhust pärit karbi kaanel on algelises intarsiatehnikas südamemotiivid (8124ab) ja ainus plastilise puuvooli näide küüpide hulgas on erandlik naisefiguur prillitoosil (A 601: 7ab Vaivara).

Foto 15. Põletuskirjadega küüp. Okaspuu, mõõdud 25 × 12,3 × 6,5 cm. Teigi Toomas Paaba samas talus kust ese on saadud. A 743:94 Emmaste.

Joonkirjade, nimede ja numbritega küübid

Kõikidest küüpidest kõige rustikaalsemana, võiks öelda, et lausa kauni kirvetööna mõjub Ansekülast pärit ilma kaaneta küüp (A 426: 2315), mis oma paksude seinte ja kuju poolest meenutab küna. Selle küljed ja põhi on kaetud korrapärase ruudustikuga, mis moodustub küllaltki sügavatest ja ebaühtlastest ristuvatest lõikejoontest. Must värvus, mis võib olla kulunud tõrvamine, aga samahästi ka lihtsalt

Foto 16. Joonkirjadega küübi külgsaade. Lehtpuu, mõõdud 17,5 × 4,5 × 6,5 cm. A 426: 2315 Anseküla.

pikaajaline suitsutare suitsu toime, harmoneerib jõulise vormi ja vabakäelise kaunistusega (foto 16).

Vahest kõige rikkalikuma lõikeornamendi poolest paistab teiste hulgast silma küüp A 426: 3995ab, mille päritolu on teadmata. See on lihtne sirgete külgedega risttahukakujuline väike karp (16 × 5,4 × 5,8 cm), mille lükandkaas põgusal vaatlusel üsna märkamatuks osutub, sest kogu tähelepanu haarab väga tihe lõikekiri. Iga külg (ka põhi) on kompositsioonilt täiesti isesugune: kaanel ja ühel pikemal küljel leiame kolm, põhja all ja teisel küljel neli jaotatud sõõri, mille kirjeldamisel võib loetleda kolme kaheksakanda ning üht kuuskanda, ülejäänud ringid on sektoriteks riibitud. Ka otsad on diagonaale pidi vaba käega triibutatud. Vaid põhja ja ühe külje otstes on pisut sakilist täkkekirja, mis mustri veelgi rikkalikumaks teeb. Aeg on puidule küpselt pruuni jumet lisanud ja lõigete süvenditesse kogunenud must toonitab kirjasid (foto 20).

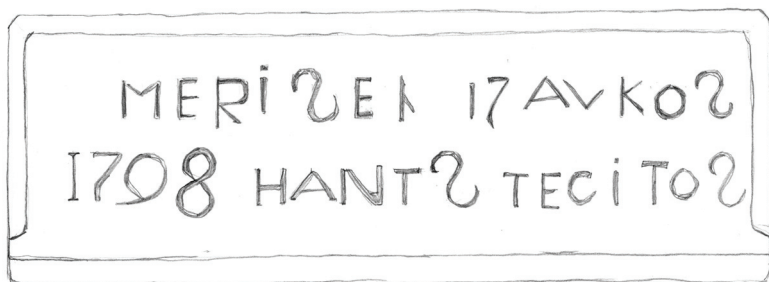
Foto 17. Joonkirjadega küübi külgsaade. Lehtpuu, mõõdud 15,6 × 5,6 × 5,6 cm. A 426: 3995ab päritolu teadmata.

Eriti sügavaaoliste lõigetega on kaetud Jaani kihelkonnast pärit rahakarp (A 426: 1403ab), mille eri külgede erinev, kuid taotluslikult sümmeetriline kompositsioon koosneb sõõri-, kolmnurga- ja kodaratega rattaid meenutavatest motiividest. Põhja all on kujutatud ratast, mille südamikuks on eesti rahvakunstis suhteliselt harva esinev seitsmeharuline täht, kaane siseküljele on lõigatud aastaarv (vt foto 6, joonis 1).

Foto 18. Rikkalike kirjadega küüp aastast 1864. A 446: 1280ab päritolu teadmata.

Kõige põnevamad lõigatud joonkirjad on aga ikkagi nimed ja numbrid, mida millegipärast just küüpidel esineb eriti rohkelt ja sageli (foto 18). Pühalepast pärit mollikujulist küüpi (A 426: 2334), mille eri külgedesse on lõigatud kuus aastaarvu ja hulk nimesid ja raskestiloetavaid tekste, vaadates tekkivat üllatust ja arusaamatust selgitab peakataloogis olev kirje: *Et laste sündimise aega meeles pidada, selleks on küübi külgedele ja põhja peale nende sündimise aeg väljalõigatud.*

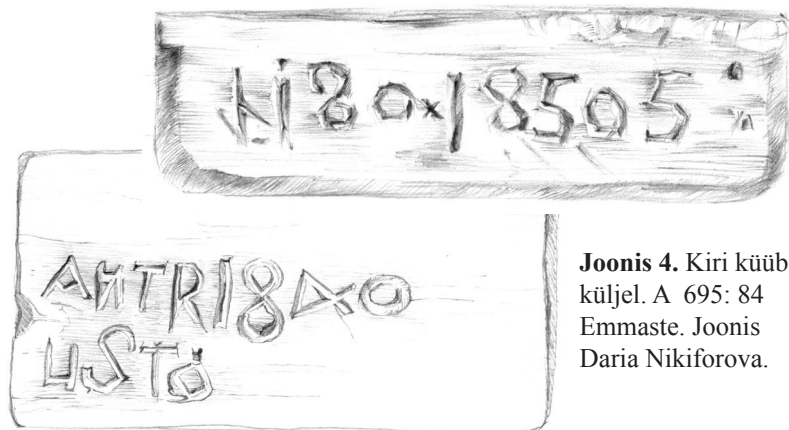
Joonis 2. Tekst kummuli keeratud Käina karbi küljel. A 577: 69ab Käina. Joonis Kaidi Tepaskind.

Foto 19. Karp, millel tavaasendis kirjad tagurpidi. Mänd, mõõdud $21 \times 8 \times 7,2$ cm. A 577: 69ab Käina.

Käinast pärit karbi kirju veerides tekib aga mõte, et kui Hants Merisel 1798. aastal toosi tegi, oli ta väga hoos ega märganudki, et hiljem lugedes tuleb toos kummuli keerata, et see oleks nii, nagu valmistaja seda lõigates mõnusasti käes hoidis (foto 19, joonis 2).

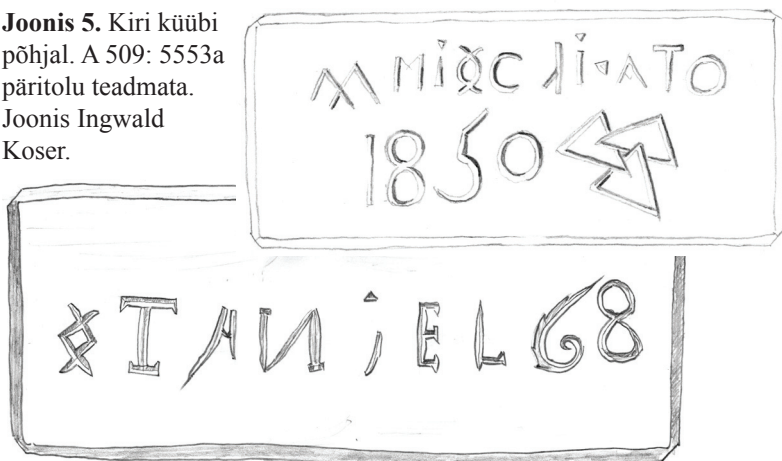
Reigist pärit lihtsa küübi põhja alt leiame kirja, kus antakse teada, et see on Andruse töö 1840. aastast (joonis 3) ja Emmaste küüp on ilmselt 1850. aastal Lisole tehtud (joonis 4).

Joonis 4. Kiri küübi küljel. A 695: 84 Emmaste. Joonis Daria Nikiforova.

Joonis 3. Kiri küübi põhjal. Rasi, küüp tehtud Kõrgessaare vallas, Hirmuste külas, Andruse talus. Tarvitatud ninatubaka hoidmiseks. A 509: 5554 Reigi. Joonis Nadežda Petrakova.

Joonis 5. Kiri küübi põhjal. A 509: 5553a päritolu teadmata. Joonis Ingwald Koser.

Joonis 6. Kiri küübi põhjal. A 290: 98 Kihnu. Joonis Kristjan Bachmann.

Kuigi muud andmed on rasketel aegadel kaduva teed läinud, saame ühe küübi põhja alt teada, et see on ilmselt Mihkli töö 1850. aastal. Kas peremärgina on esitatud kirjast vasemal olev märk, mis sarnaneb Muhumaa Mõla küla Mardi talu peremärgiga (Pallo 2006: 31), või hoopis paremal paiknevad kolmnurgad, on vähemasti seni teadmata (joonis 5). Kihnus Lausi talus 1898. aastal tehtud küübi meister oli Taniel (joonis 6).

Täkkekirjadega küübid

„Mis puutub täkkeornamenti, siis sellele omane valguse ja varju efekti ülim mõju saavutatakse mitmesugustes üksikkombinatsioonides,“ on Helmi Üprus imetlusega kirjutanud (1942: 22). „Puit-

Foto 20. Küübi külge tihedalt kattev täkkekiri. A 446: 1281ab päritolu teadmata.

Foto 21. Pööriring ja täkkekiri küübi kaanel. A 446: 1281ab päritolu teadmata.

esemete kirjamise laad eesti rahvakunstis on tõepoolest pinnaline, võiks öelda isegi graafiline, süvistatult madalreljeefne... Motiivide paigutus on valdavalt õhurikas, hõre või ornamentaalne,” lisab ta hiljem rahvakunsti laadi analüüsid (Üprus 1975: 159).

Kauneid näiteid nende seisukohtade illustreerimiseks leiab palju ka küüpide hulgast. Täkkekirja võlu demonstreerivad vahest kõige ilmekamalt aga ühe küübi hallikaspruunikad lehtpuust pinnad, mis hetkeks mõjuvad lausa kaasaegse opkunstina. Selle küübi pikemad küljed, ülaserivad ja eriti kaas on väga tihedalt täkkekirjaga kaetud ja kaane keskele lõigatud rosett näib nii dünaamilisena, nagu pöörleks see tegelikult (foto 20, 21). Ühe Emmastest pärit *raha hoidmise karbi* mustri kohta on öeldud *kirjad nippelised*. Need on tavatult sügavad täkete read, millega küübi küljed on tihedalt kaetud (A 426: 3330ab Emmaste, 12,3 × 4,5 × 4 cm, vanus 1920. aastal 69 aastat).

Küüpide täkkeornament moodustub valdavalt noaga lõigatud kolmnurksetest motiividest. Alustuseks piiratakse täke noalõikega kahest või kolmest küljest nii, et tavaliselt jääb täke tipu suunas sügavam. „Peitliga lükatud” kumertäkkeid ehk *küüskirja* on küüpide kaunistamisel kasutatud väga vähe. Helmi Üpruse poolt käsitletud veimevakkade täkkekirjadega sarnaseid kirju on ka küüpidel.

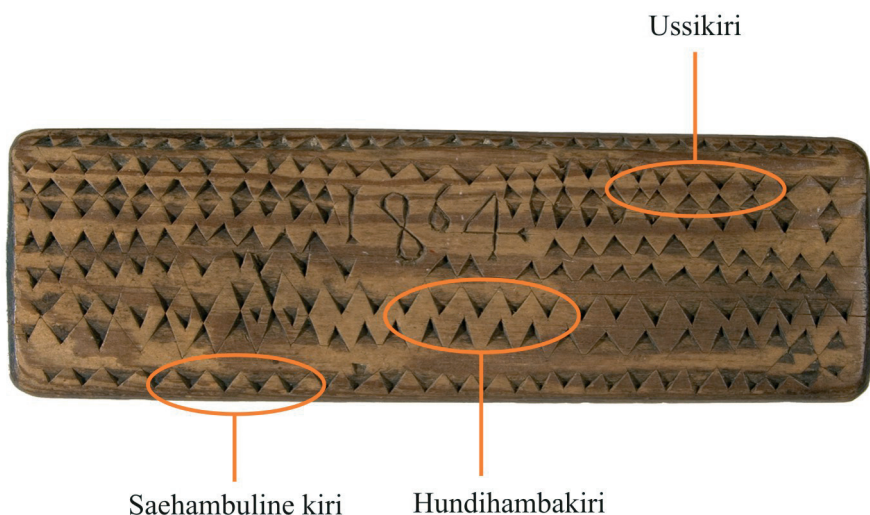

Foto 22. Erinevad tækkekirjad küübi põhjal. A 446: 1280ab päritolu teadmata.

„Saehambuline kiri: ühe reana paigutatud teravatipulised tæked.

Ussikiri: saehambulise kirja hammas hamba vastu lõikamisel hakkab pinna muster mõjuma rombide reana.

Hundihambakiri: saadakse saehambulise kirja kahe rea teravaid tippusid pidi kokku paigutamisel. Muustrina mõjub pinna sikk-sakk, mitte süvendkolmnurgad.

Täkkeridade ja topelttækete ridade kombineerimisel lineaarornamendiga on võimalikud loendamatud variatsioonid, mida selle kirjutise juures esitatud fotodelt tasub otsida ja tähele panna.” (Üprus 1942: 22–24)

LÕPETUSEKS

Dateeringud, peremärgid, sisselõigatud nimed oma „vigadega” ja muustrid on küüvide puhul kõige huvitavam aspekt, kuid kahjuks jääb siin palju küsimusi vastuseteta. Oleme omaks võtnud teadmise, et enamik eesti kaunistatud ja kirjatud puuesemetest on valmista-

tud kihla- või pulmakingiks ja argised asjad olid lihtsad. Suurem osa küüpidest on kirjutud kas mustritega või sisselõigatud arvude ja tekstiga. Ometi ei ole seni ilmnenu mitte ainsatki vihjet mõne küübi kinkimise kohta. Esemete ilu lubaks seda arvata küll. Küüpidel olevate nimedega inimeste ja õuemärkidega tähistatud perede lood on meie eest varjatud samamoodi kui mustrite tähendusedki. Kirjade veerimisel ja mõistatamisel on kindlasti tunda saja või paarisaja aasta tagust loomise mõnu. Küüptide kirjadesse süvenemine innustab aga küsimusi seadma ja edasi mõtisklema.

1. Mustritel ja märkidel on sageli tihedam tähendussisu kui tähtedest vormitud sõnad. Näiteks kui tegemist on peremärgiga, mis teadjale sisaldas tohutut konteksti. Kas kauni mustrivööna vonklev ussikiri kaitses või salvask?

2. Mis ajendas meistreid nii keerulisi ja aeganõudvaid kirjasid nikerdama nii argise otstarbega esemetele nagu küünlaküübid? Oli see raske teekond ja võõras koht, mis sundis kaitsemärke tegema?

3. Ja samas näib, et nimede ning numbrite kirjutamine võib olla nii informatsiooni jäädvustamine kui ka tore kaunistusvõte.

Laiemas kontekstis on Eesti Rahva Muuseumi küüptide kollektsioon piiratud nii ajaliselt kui ruumis. Suure tõenäosusega võib väita, et sellise lihtsa konstruktsiooniga väga otstarbekaid ja käepäraseid mahuteid on valmistanud paljude rahvaste meistrid mitmete aastatuhandete jooksul. Ja uuenenud tööriistu ning materjale kasutades tehakse lükandkaanega karpe edaspidigi – ilmselt küll muuks otstarbeks kui küünalde ja habemenoa hoidmine. Küübiks nimetatud eesti esemed on aga vaieldamatult erilised oma kirjade poolest, olgu need siis tekstid või mustrid.

Allikad

EA – Eesti Rahva Muuseumi etnograafiline arhiiv:

EA 6. A. Karu, H.-Jaani, 1924, lk 139–510.

EA 9. Ferdinand Leinbock (Linnus) 1925. Etnograafilisi teateid Hiiumaalt.

KV – Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiiv:

KV 2, 3, 4. Mõnede etnograafiliste nähtuste maateaduslik levinemine. 1925–1926. Rahvateaduslikud küsimuskavad III.

Kirjandus

- Mõnede etnograafiliste nähtuste maateaduslik levinemine. Rahvateaduslikud küsimuskavad III.* Eesti Rahva Muuseumi väljaanne nr. 23. 1925.
- Duden: deutsches Universalwörterbuch.* 1996. 3., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Mannheim: Dudenverlag.
- Eesti rahvakultuuri leksikon.* 2000. 2. trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Meyers grosses Konversations-Lexikon.* 1908. Sechste Auflage. Elfter Band. Leipzig und Wien.
- Manninen, Ilmari 1925. *Etnograafiline sõnastik.* Tartu: Loodus. (2. trükk 1993. Tallinn: Koolibri.)
- Markus, Mary 1938. *Küüp. Proseminaritöö.* Tartu Ülikool.
- Pallo, Sirje 2006. *Eesti peremärgid.* Tallinn: Grenader.
- Ränk, Arvi 1995. *Eesti etnograafia sõnaraamat.* Tallinn: [Ränk].
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat.* 4. trükk. Tallinn: Valgus.
- Viires, Ants 2006. *Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade.* Tallinn: Ilo.
- Väike murdesõnastik.* A–L. I. 1982. Tallinn: Valgus.
- Üprus, Helmi 1942. *Eesti veimevakkade kirjade tüüpe.* Seminaritöö. Tartu Ülikool.
- Üprus, Helmi 1975. *Rahvakunst. – Eesti kunsti ajalugu. I 1. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. sajandi keskpaigani.* Tallinn: Kunst, 152–177.

BOXES WITH A SLIDING LID (*KÜÜBID*) IN THE COLLECTIONS OF THE ESTONIAN NATIONAL MUSEUM

Vaike Reemann

Summary

The collections of the Estonian National Museum comprise a great number of chests, cases, boxes and candle cases – according to their purpose containers or repositories, which have been made of different materials and executed in different techniques. Due to their construction, it is the easiest to differentiate from among them boxes with a sliding lid (*küübid*). It is namely the construction of the lid that is the distinguishing feature of this kind of items.

Such boxes have been treated little in Estonian ethnographic literature – only three lexicons on this field include this entry. When writing this article, the author made use, besides the scanty written word and item legends of the main catalogue, also of manuscript archival materials at the ENM – above all, correspondents' answers to the questionnaire "Geographical spread of some ethnographical phenomena" distributed in 1925, as well as a proseminar paper written by Mary Markus in 1938, entitled "*Küüp*", which can be found in the manuscript collection of the ENM.

The word *küüp* is a loan word in Estonian, derived from Middle Low German; it was mostly used on West-Estonian islands. In museum practice this name has come to be used as a general name to denote all cases with sliding lids. From among the 122 cases with sliding lids 88 occur under the name *küüp* (mainly with an extension referring to its purpose, as, for instance, *küünlaküüp* – candle case) and most of them originate from Hiiumaa and other islands.

The majority of these items are oblong boxes hollowed out of one piece of wood. Only eight of them are made of mortised or nailed pieces of wood. The construction of the lid is very simple. The sliding lid, which is usually an abundantly decorated thin piece of board, is pushed into a groove in the upper edges of three sides. The fourth side, from which the lid is stuck in, is a bit lower than the others. The main species of wood used for making the *küüp* were spruce, pine, birch and alder. Most Estonian wooden vessels are made of natural wood, i.e., without finishing. Boxes with a sliding lid are not exceptions, either – only about a dozen of them have probably been tarred, a few more recent ones also painted or varnished.

Boxes with a sliding lid were mainly used to store candles or take them along on a journey. As a rule, storage cases have been more capacious than the travel ones. These cases also served as good storages for headgear (kerchiefs, coifs, hats, etc.). Some families used them for keeping aprons, plaits, laces, ribbons, spectacles and razors, but also money, documents, jewellery, knitting needles, needles or other handicraft tools. Cases related to school were pencil cases as well as the ones used for holding slate pencils.

In comparison to other kinds of items, boxes with a sliding lid comprise the greatest number of rarities – especially valuable ones

that are covered with rich carved ornamentation. Also inscribed texts and dates are frequent – they testify to the spread of education. Unfortunately, this brought along a decline in the knowledge of ancient symbols. The essence of old inscriptions has been forgotten and for today's viewer they are but decorations of objects. The inscriptions and patterns on boxes with a sliding lid raise many a question, which, as a rule, remain unanswered.

КОРОБКИ С ВЫДВИЖНОЙ КРЫШКОЙ В СОБРАНИЯХ ЭСТОНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ

Вайке Реэманн

Резюме

В Эстонском национальном музее хранится большое количество коробок, ящиков, шкатулок, футляров, пеналов и т.п., другими словами, предметов – вместилищ и хранилищ, в изготовлении которых использованы разные материалы и техники. В их числе наиболее отличимы по своей конструкции продолговатые коробки с выдвижной крышкой (эст. *küür*¹). Именно конструкция крышки является отличительной чертой предметов данного вида.

В научной литературе коробки с выдвижной крышкой рассмотрены мало, слово *küür* (чит. *кюйн*) представлено только в трех этнографических словарях. В дополнение к небольшой информации, имеющейся в литературе, и музейным каталогам, в данной статье использованы материалы рукописного архива ЭНМ, прежде всего, ответы корреспондентов на вопросник 1925 года «Распространение некоторых этнографических явле-

¹ В эстонско-русских этнографических словарях встречается два варианта перевода данного слова: *пенал* и *досканец* (прим. перев.)

ний», а также хранящаяся в рукописном архиве музея просеминарская работа Мари Маркус «*Küüp*» (Коробка с выдвигной крышкой, 1938 г.).

Эст. слово *küüp* является заимствованием из центрально- и нижненемецкого диалекта, в Эстонии оно было распространено прежде всего на западных островах. В музейной практике это название распространилось для обозначения коробок с выдвигной крышкой. Из 122 таких коробок данным термином названо 88 предметов (в основном с дополнительным словом, обозначающим функцию предмета, например *küünlaküüp* – ящик для свечей), большинство их происходят с о-ва Хийумаа и др. островов.

Преобладающее большинство коробок с выдвигной крышкой представляют собой продолговатые выдолбленные коробки, изготовленные, в основном, из ели, сосны, березы и липы. Ящиков с дощатыми стенками, укрепленными между собой с помощью цевки или гвоздей, всего восемь. Конструкция крышки в принципе очень проста. Выдвигная крышка, обычно тонкая разукрашенная дощечка, вставляется в небольшие пазы или каналы, сделанные у верхнего края трех стенок коробки. Четвертая стенка, откуда вставляется крышка, чуть ниже других сторон. Большинство эстонской деревянной посуды и утвари не разукрашено, т.е. сделано из натурального дерева. Не являются исключением и данные предметы – только около десяти экземпляров обработаны, вероятно, дегтем, некоторые позднейшие предметы покрашены или покрыты лаком.

Коробки с выдвигной крышкой использовались, прежде всего, для хранения и переноски свечей. Коробки для хранения свечей обычно были больше, чем дорожные. Подобные предметы использовались также для хранения платков, чепцов, шапок и т.п. В некоторых семьях в таких коробках хранились передники, наосники, ленточки, кружева, очки, бритва для бритья бороды, а также деньги, бумажки, украшения, спицы, иглы и др. предметы рукоделия. Непосредственно со школой связаны ящички для мела и пеналы (ящички с выдвигной крышкой для школьных принадлежностей, получившие свое название от лат. слова *penna* – перо, нем. *Pennal*, были повсеместно известны в Европе и Эстонии вплоть до середины 20 в.).

В отличие от других подобных предметов, напр. коробов, шкатулок и др., в числе коробок с выдвижными крышками больше всего экземпляров, покрытых богатым резным орнаментом. Часто на них вырезаны также тексты и даты, знаки и символы, которые сегодняшним зрителем воспринимаются, прежде всего, как украшения предмета. Знаки и узоры, имеющиеся на коробках и пеналах, вызывают много вопросов, большинство которых, увы, так и останутся без ответов. Разукрашенные коробки с выдвижной крышкой являются сегодня раритетами, т.е. предметами, признанными наиболее ценными.